

[Project]

Interieurrestauratie van de Sint-Catharinakerk

[Eigenaar]

Kerkefabriek van de parochie Sint-Catharina

[Opdrachtgever]

Stad Mechelen

[Coördinatie]

Dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Schepen bevoegd voor monumentenzorg, Greet Geypen

[Uitvoerder bouwhistorisch onderzoek]

Annelies Wouters

[Uitvoerder materiaaltechnisch vooronderzoek]

VandenBorre-Lauwers bvba

[Aangestelde architect]

Architectenbureau K. Beeck bvba

De Fonteskapel

In de eerste helft van de 16de eeuw verrees tegen de noordelijke zijbeuk de 'Fonteskapel'. De naam verwijst vermoedelijk naar de rijke patriciërsfamilie Fontes, die de kapel mogelijk als bidplaats voor de familie liet oprichten. Volgens een volmacht uit 1627 bestond ze al in 1534.

Problemen aan het einde van de 16de eeuw

Tijdens de godsdienststoebelen in 1572 en 1580 leed de kerk veel schade. Vanaf 1585 werd ze in ere hersteld. In de loop van de 16de en de 17de eeuw volgde de rijkelijke aankleding van het kerkinterieur met waardevol meubilair en kunstwerken.

De Sint-Jozefskapel

De gefortuneerde Isabella Danesin bekostigde in 1643 de bouw van de Sint-Jozefskapel. Ze liet er de vermaarde Mechelse beeldhouwer-architect Lucas Faydherbe ook een marmeren barokaltaar oprichten tussen 1647 en 1651.

In de 17de eeuw zou ook het westelijke toegangsportaal aangepast zijn. Daarbij werd onder andere het grote spitsboogvenster in de westgevel gedeeltelijk dichtgemetseld voor de plaatsing van een nis met beelden van de Heilige Familie. Deze ingreep werd aan het einde van de 19de eeuw weer ongedaan gemaakt.

Ingrijpende verbouwingen in de 18de eeuw

In de jaren 1770-1775 onderging het gebouw een nieuwe verbouwingcampagne onder het mecenaat van kerkmeester Carolus Van Pijperzeel.

In het schip en de transeptarmen werden stenen gewelven aangebracht onder de gotische houten gewelven. De roosvensters van de middenbeuk werden verbouwd tot segmentboogvensters.

De familie Van Pijperzeel bekostigde ook de nieuwe stenen kerkvloer, een doksaal met een orgel van de orgelmakersfamilie Van Peteghem, nieuwe koorgestoelten en een preekstoel van Pieter Valckx. De zijaltaren, ook uit deze periode, werden aan het einde van de 19de eeuw weer verwijderd.

▲ Het interieur van de Sint-Catharinakerk na de verbouwing van 1770-1775. Aquarel toegeschreven aan A. Van den Eynde, s.d. (ca. 1850).

GESCHIEDENIS

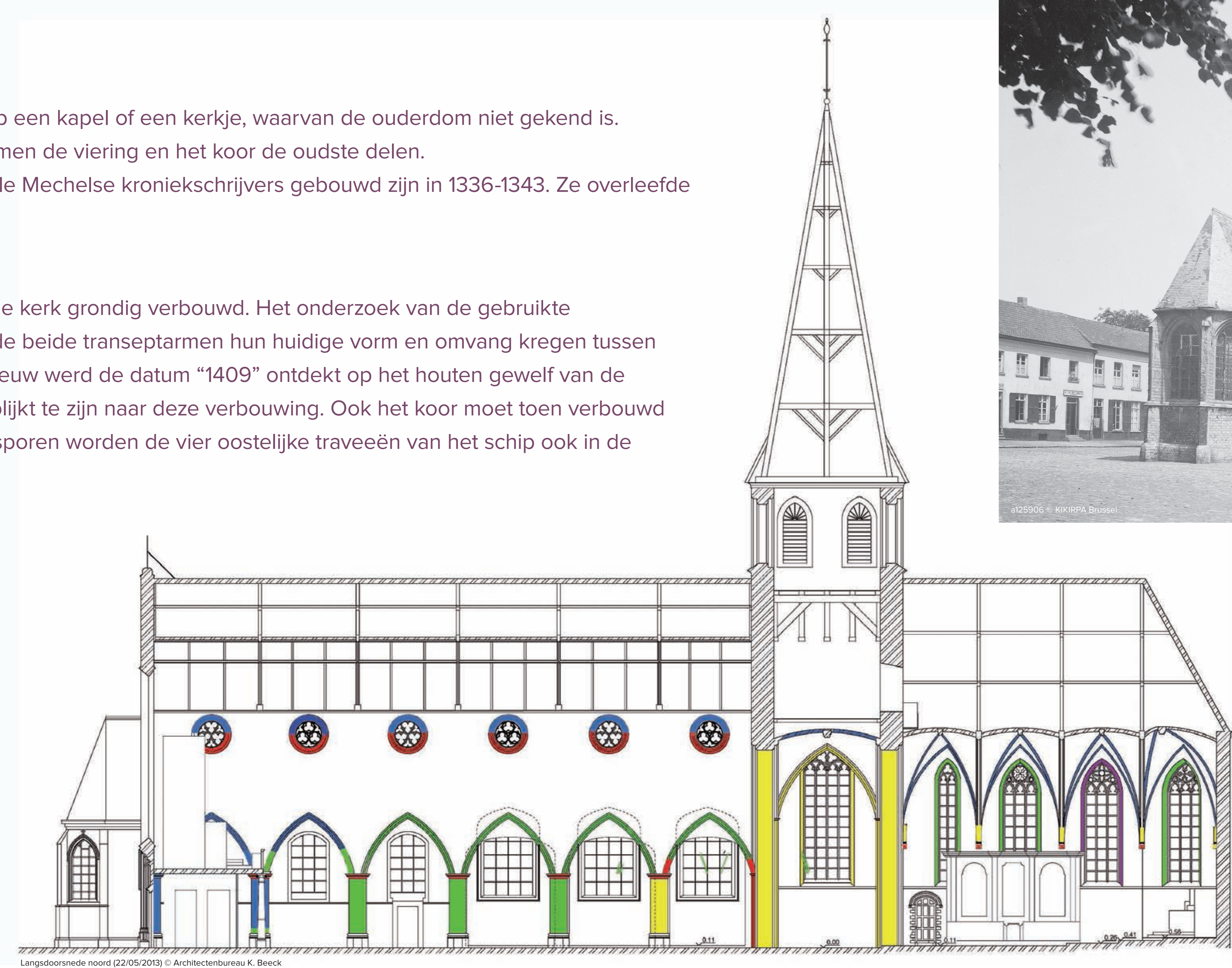
De vroegste bouwfase

De Sint-Catharinakerk gaat wellicht terug op een kapel of een kerkje, waarvan de ouderdom niet gekend is. Volgens het bouwhistorisch onderzoek vormen de viering en het koor de oudste delen. De huidige gotische kerk zou volgens enkele Mechelse kroniekschrijvers gebouwd zijn in 1336-1343. Ze overleefde ook de grote stadsbrand van 1342.

De 15de-eeuwse uitbreidingen

In de eerste helft van de 15de eeuw werd de kerk grondig verbouwd. Het onderzoek van de gebruikte steenhouwerstechnieken toonde aan dat de beide transeptarmen hun huidige vorm en omvang kregen tussen 1400 en 1420. Aan het einde van de 19de eeuw werd de datum "1409" ontdekt op het houten gewelf van de zuidelijke transeptarm, wat een verwijzing blijkt te zijn naar deze verbouwing. Ook het koor moet toen verbouwd zijn. Aan de hand van de steenbekappingssporen worden de vier oostelijke traveeën van het schip ook in de eerste helft van de 15de eeuw gedateerd.

Aanduiding van de bouwfasen volgens het onderzoek van de steenhouwchronologie door Frans Doperé. De gele inkleuring geeft fase I aan (12de eeuw tot ca. 1420), de oudst teruggevonden kern van de Sint-Catharinakerk. Groen duidt op fase IIa (ca. 1400-1450), blauw geeft behouwing vanaf 1430 weer. De rode delen wijzen op de neogotische restauratie aan het einde van de 19de eeuw.

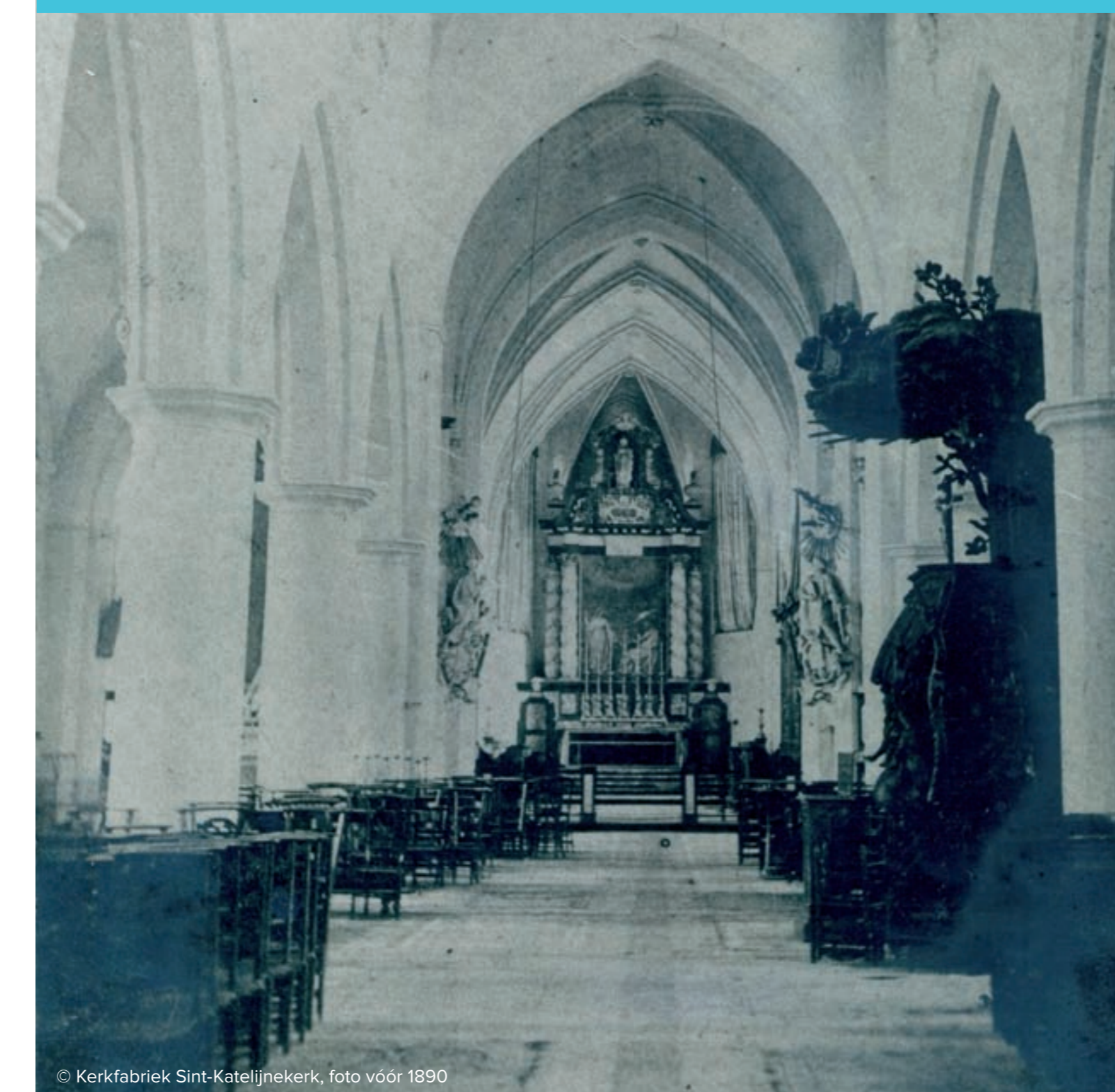

◀ De voorgevel van de Sint-Catharinakerk in 1890. Het 17de-eeuwse toegangsportaal met een nis voor beelden van de Heilige Familie werd kort nadien afgebroken.

De verbouwingen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw

In 1819 werd de oude sacristie vervangen door een nieuwe, die beter verlicht en verlucht was. In 1833 werd de eerste steen gelegd van de zuidelijke Sint-Antoniuskapel. In deze periode werden ook de Sint-Jozefskapel en de voormalige Fonteskapel samengevoegd, ten voordele van de symmetrie in het kerkgebouw. In 1837 verrees een nieuwe doopkapel tegen de noordelijke zijbeuk. Tijdens de buitenrestauratie in de jaren 1850 onder leiding van architect Jozef Schadde dook in de westgevel een dichtgemetseld roosvenster op: dat werd weer opengemaakt.

▼ Het 17de-eeuwse barokke hoogaltaar (links) werd tijdens de 'restauratie' aan het einde van de 19de eeuw vervangen door een kleiner neogotisch exemplaar (rechts).

Rond het midden van de 15de eeuw werd het schip verhoogd en werden de twee westelijke traveeën van het schip, de westgevel en mogelijk ook de doopkapel toegevoegd. Dit gebeurde vermoedelijk met de giften van het pauselijke jubileumjaar 1451; hiervan getuigt het wapen van paus Nicolaas V (1447-1455) boven het spitsboogvenster in de westgevel. Het schip kreeg toen een gotisch houten tongewelf, vergelijkbaar met dat boven de beide transeptarmen. Bij de verhoging van het schip werd een vensterzone met roosvensters ingevoegd.

Waarschijnlijk verwijzen de roosvensters in de middenbeuk en de westgevel naar het rad waarop de **H. Catharina** werd vastgebonden en gemarteld omdat ze haar geloof niet wou afzweren. Volgens de legende brak het rad voordat ze stierf, waarna ze onthoofd werd.

De stenen gewelven in het koor en de viering werden pas later ingebracht, rond of na 1450.

◀ Verschillende bouwkundige elementen verwijzen naar de patroonheilige van de kerk, de H. Catharina van Alexandrië, een christelijke gelovige uit de Romeinse tijd. Op de sluitsteen van het gewelf in de viering wordt ze afgebeeld met een boek - dat verwijst naar haar wijsheid en kennis - en een zwaard; naast haar staat de H. Laurentius.

▼ Zicht op de zuidzijde van de Sint-Catharinakerk omstreeks 1790. De 18de-eeuwse segmentboogvensters in de middenbeuk, de oude sacristie en het 17de-eeuwse westportaal zijn nog te zien. De zuidelijke Sint-Antoniuskapel (1833) was nog niet gebouwd. Aquarel toegeschreven aan A.F. Van den Eynde.

De 'restauratie' aan het einde van de 19de eeuw

Aan het einde van de 19de eeuw wou men de kerk - volgens de neogotische traditie - in haar oude luister herstellen. De Antwerpse architect Frans Baeckelmans maakte het ontwerp, de Mechelse architect Philippe Van Boxmeer voerde de verregaande restauratiewerken uit. De 18de-eeuwse gewelven werden afgebroken en de houten laatgotische tongewelven werden gerestaureerd en herbeschilderd volgens sporen van de oude schilderijen. De segmentboogvensters van het middenschip werden weer verbouwd tot roosvensters. Het maaswerk van de dichtgemetselde koorvensters werd gerestaureerd volgens de aanzetssporen van de venstertraceringen. Het 17de-eeuwse barokke hoogaltaar en de 18de-eeuwse altaren in de transeptarmen ruimden plaats voor neogotische exemplaren.

In het schip werden de sobere kapitelen vervangen door koolbladkapitelen vergelijkbaar met de twee bewaarde kapitelen uit circa 1450 tegen de westelijke schipwand. Zo kreeg de kerk rond 1900 grotendeels haar huidige uitzicht.

tekst: Annelies Wouters, bouwhistorica

MATERIAALTECHNISCH ONDERZOEK EN PROEFRESTAURATIE

In het kader van de meerjarige subsidieovereenkomst voor de verdere restauratie van de historische kerken in de Mechelse binnenstad, wordt in 2014 het premiedossier ingediend voor de interieurrestauratie van de Sint-Catharinakerk.

Daar is een uitgebreide historisch-archivalische studie aan voorafgegaan door Annelies Wouters en een bouwarcheologisch en materiaaltechnisch onderzoek door VandenBorre-Lauwers bvba. Deze onderzoeken werden maximaal op elkaar afgestemd.

Bouwarcheologisch vooronderzoek

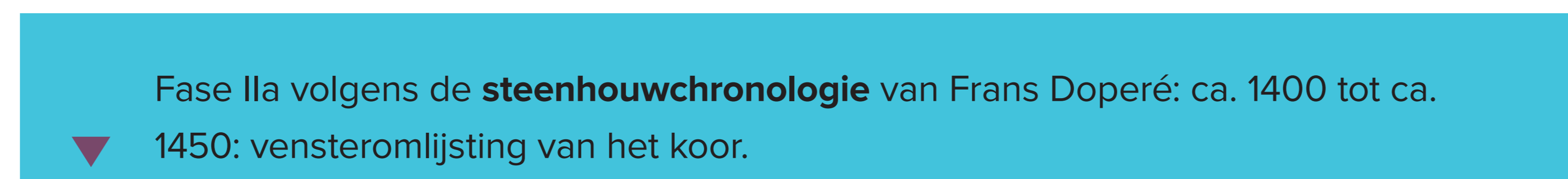
Het bouwarcheologisch onderzoek omvatte de uitvoerige registratie van de diverse houten **dakgebinten** zodat ze aan de hand van de typologie gedateerd kunnen worden. Aansluitend voerde het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium een **dendrochronologisch onderzoek** en een C14-analyse uit. De verkregen dateringen sluiten aan bij die uit het bouwhistorisch onderzoek en de steenhouwchronologie.

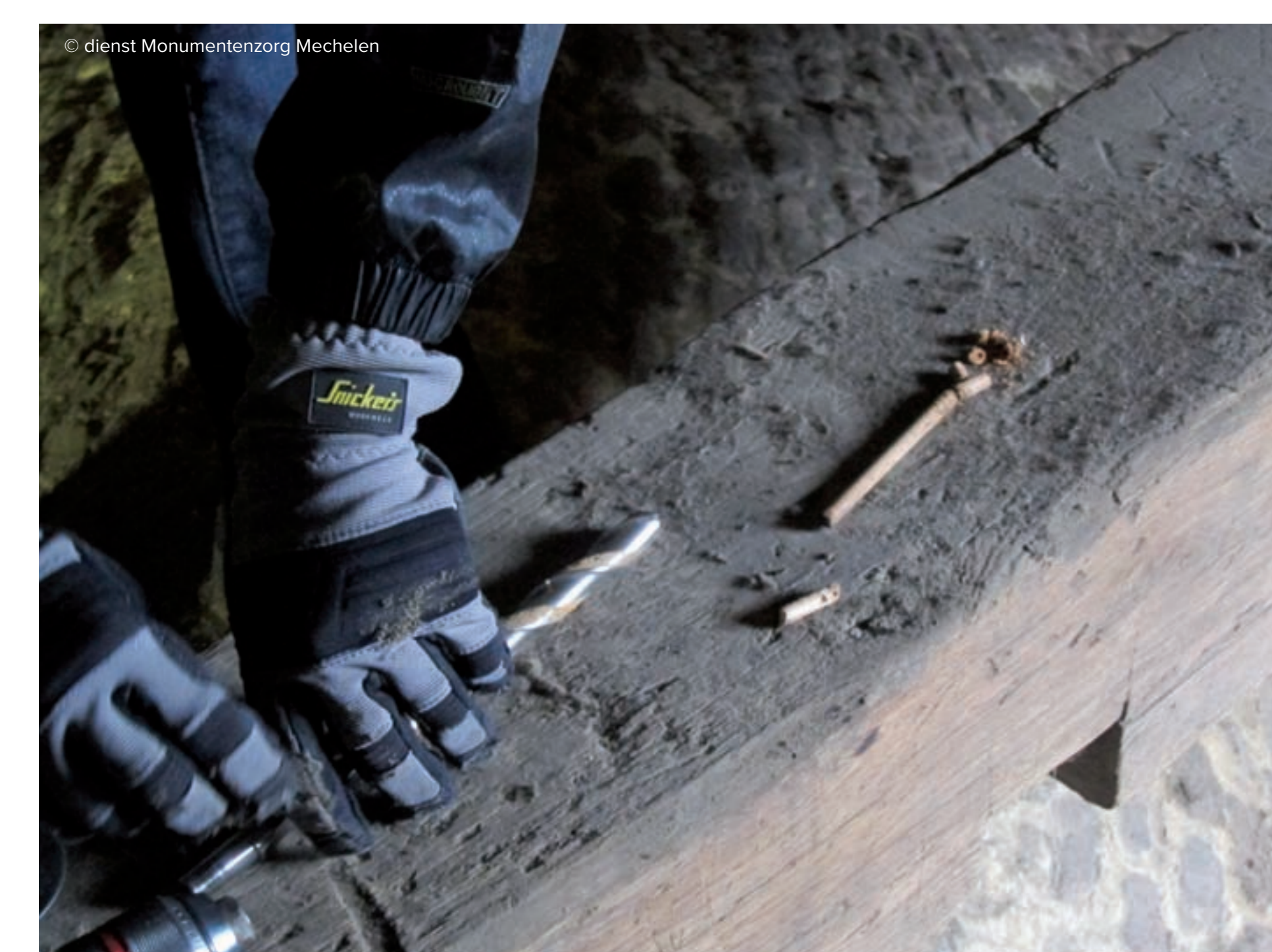
▲ Het **dakgebinte** van de middenbeuk, zicht naar het westen.

▲ Fase I volgens de **stenhouwchronologie** van Frans Doperé: 12de eeuw tot ca. 1420: noordoostelijke vieringpijler.

▼ Fase IIa volgens de **stenhouwchronologie** van Frans Doperé: ca. 1400 tot ca. 1450: vensteromlijsting van het koor.

▲ Staalname in het dakgebinte van het koor voor het **dendrochronologisch onderzoek**. Dendrochronologie (van het Griekse dendron: boom + chronos: tijd + logos: wetenschap) is een methode om hout te dateren door de jaarlijkse groeiringen van bepaalde bomen te onderzoeken. Door een monsternamen van de kernen kan bepaald worden in welke periode de boom werd geveld en gebruikt.

Naast deze onderzoeken werd de steenhouwchronologie in kaart gebracht volgens de methode van Frans Doperé, een specialist in de **stenhouwchronologie** van kalkzandsteen. Hij dateert deze natuurstenen delen op basis van de bekappingstechniek: de kenmerken van de randslag of de profiellijst, het centrale gedeelte en de gebruikte werktuigen. Zo splitst hij de chronologie van de bekapping van kalkzandsteen op in fasen.

Het besluit van de vooronderzoeken was dat de kern van de viering en van het koor van de Sint-Catharinakerk uit de 14de eeuw dateren. In de loop van de 15de eeuw werden de viering en het koor verder uitgebouwd en werden het schip en de transeptarmen aan de viering toegevoegd. Vooral dankzij de steenhouwchronologie kon deze datering nog verfijnd worden. Frans Doperé situeert het afwerken van de stenen gewelven van de viering en het koor na 1430. De vier meest oostelijke traveeën van het schip dateert hij tussen 1400 en 1420. De twee westelijke traveeën ervan ziet hij als een uitbreiding uit 1430 - 1450. Talrijke bouwsporen verspreid over de kerk ondersteunen en bevestigen de resultaten van deze steenhouwchronologie.

In de 14de en 15de eeuw waren de muren afgewerkt met één laag van een zeer dunne kalkpleister. Toen hadden de middenbeuk en de dwarsbeuken een houten gewelf, waarvan de structuur bewaard is gebleven. De viering en het koor hadden een bakstenen gewelf met natuurstenen ribben.

Materiaaltechnisch onderzoek

Dit onderzoek omvatte een uitgebreid **kleuronderzoek** en een registratie van de bouwfysische toestand van de verschillende interieurelementen en hun afwerking. De totaalaankleding van de Sint-Jozefskapel, de Sint-Antoniuskapel en het hoogkoor werden in kaart gebracht. Zowel meubilair en beeldhouwwerk als **schilderijen** en **textiel** werden grondig onderzocht.

Ter documentatie en informatie van 15de-eeuwse schilderijen op paneel maakte Emile Gezels van de Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen van de UGent onder andere **infraroodopnames** van het drieliuk 'Veronica met H. Aanschijn'. "In het drieliukje zien we op de voorzijde én op de achterzijde een ondertekening in zowel droog als vloeibaar materiaal. Meestal gaat het om contourlijnen, om een ondertekening/onderschildering van het gezicht en om plooiën en arceringen in de drapering. Opvallend is het verschil in stijl van de ondertekening tussen de voorzijde en de achterzijde van de zijpanelen. Op de voorzijde treffen we voornamelijk contourlijnen en een meer strakke en schematische aanduiding van de drapering (en ponsering), terwijl we op de achterzijde een zeer schetsmatige, creatieve en volledige ondertekening zien over het volledige paneel." Duidelijk is ook het verschil tussen de infraroodopnames van het middenpaneel en die van de zijpanelen (voor- en achterzijden), wat de latere datering van het middenpaneel bevestigt.

▲ Stratigrafieën ter hoogte van het Sint-Antoniusaltaar. Aan de hand van een **kleuronderzoek** wordt een overzicht gemaakt van de verschillende afwerkingen en van de onderlinge samenhang van de interieurelementen en hun context. De onderzoeker gaat de laagopbouw na door stratigrafieën te maken: in verschillende zones verwijderd hij tragsgewijs verlaag na verlaag met een scalpel.

▲ **Infraroodopnames** van het paneel 'De Geboiede Christus' (linker achterzijde). Naast de voeten van Christus bevinden zich een schetsmatige en een volledige ondertekening.

Gelijklopend met het onderzoek van de **schilderijen** werd er een noodfixatie uitgevoerd aan de panelen van het drieliuk 'Veronica met H. Aanschijn': na een reiniging werd vislijm aangebracht en aangedrukt met warme spatula (tussen schilderij en vislijm wordt melinexfolie geplaatst zodat de craquelé beperkt blijft).

Het gespecialiseerde onderzoek van het **textiel** werd uitgevoerd door Kenny Damian.

▲ **Infraroodopnames** van het paneel 'Jezus draagt Zijn Kruis' (linker voorzijde). Ter hoogte van de borststreek van Christus is een ponsering zichtbaar.

◀ De **laat-19de-eeuwse** neogotische afwerking die werd teruggevonden in het koor.

De Sint-Catharinakerk werd in de late 19de eeuw grondig gerestaureerd. Hierbij werd er heel wat van de toenmalige interieurafwerking verwijderd tot op het baksteenmetselwerk. De huidige afwerking bestaat dan ook hoofdzakelijk uit **laat-19de-eeuwse** en 20ste-eeuwse pleister- en verflagen.

Hoewel het kerkinterieur zeer sterk werd ontleisterd, vond de onderzoeker in de Sint-Jozefskapel oudere afwerkingslagen terug. Rond het altaar werden twee schaduwchilderingen aangetroffen uit de oprichtingsfase van het altaar, het midden van de 17de eeuw.

tekst: Hugo VandenBorre en An De Waele, VandenBorre-Lauwers bvba
redactie: Sofie Stevens, dienst Monumentenzorg Mechelen

In het najaar van 2011 startte de Erfgoedcel Mechelen i.s.m. de Stedelijke Musea Mechelen een registratieproject op. Alle (kunst)objecten in de acht historische kerken van de Mechelse binnenstad worden geregistreerd in een inventaris. Zo krijgen we een duidelijk zicht op de samenstelling van de collecties en op de best mogelijke bewaaromstandigheden.

Zowel wat zichtbaar aanwezig is in de kerken als wat achter de schermen wordt bewaard -kandelaars, textiel, beelden, schilderijen e.a.- wordt onder de loep genomen, beschreven, opgemeten en gefotografeerd. Alle informatie komt terecht in de databank van het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur vzw (CRKC).

Het registratieproject wordt gerealiseerd dankzij de inzet van een enthousiaste ploeg vrijwilligers. Na een opleiding door de Erfgoedcel en de dienst Erfgoed van de provincie Antwerpen gingen de eerste 10 vrijwilligers aan de slag in de Hanswijkbasiliek. Ondertussen zijn ze al met 22! Na de Hanswijkbasiliek kwamen de Sint-Pieterskerk en de Sint-Janskerk aan de beurt. Eind maart 2014 ging de inventarisatieploeg van start in de Sint-Katelijnekerk.

De vrijwilligersploeg krijgt regelmatig de kans om haar kennis en kunnen bij te schaven. Na de basisvorming registratie volgden o.a. een tweedelige cursus iconografie en een vorming over het bewaren van religieus textiel.

Greet Voorhoof, Erfgoedcel Mechelen

RESTAURATIEOPTIES EN PROEFRESTAURATIE

De vochtigheid van de kerk wordt gemeten met diverse dataloggers. Zij registreren de temperatuur en de relatieve vochtigheid tijdens de komende seizoenen. Zo kan bepaald worden in welke mate de omstandigheden in de kerk gezond zijn voor het (on)roerend erfgoed. Daarnaast wordt het vocht en het zout in de muren gemeten.

Restauratieopties

Het huidige sobere, gotische bouwvolume kwam tot stand kwam in de 14de en 15de eeuw. De interieuraankleding dateert voornamelijk uit de 17de en 18de eeuw. Ook dat heeft een sobere, eenvoudige afwerking in vergelijking met de andere kerken in de Mechelse binnenstad. De huidige interieurafwering is grotendeels het resultaat van 19de- en 20ste-eeuwse ingrepen. De 'reconstructie' van toen greep aanzienlijk in op het globale aspect van de kerk. Het uitzicht is momenteel zeer heterogeen. De recentste kleurstellingen, uit de jaren 1960, werden gecombineerd met een draagconstructie van witte natuursteen met donkere cementvoegen en een donkere, houten gewelfstructuur.

Bij de interieurrestauratie kunnen we onmogelijk teruggaan tot de oudste fase, de 14de-15de eeuw. Doorheen de tijd werden immers meerdere onomkeerbare aanpassingen doorgevoerd aan het oorspronkelijke gewelf (donkere smalle bebodingsplanken, beschilderde houten structuren) en aan de muren (dikke, gladde pleisterlagen die aansluiten op de natuursteen, 19de-eeuwse natuurstenen kapitelen). Een restauratie naar de 18de-eeuwse toestand is evenmin te verantwoorden. De toenmalige stenen gewelven boven de middenbeuk zijn verdwenen, de rondboogvensters zijn aangepast volgens de oudere vormgeving, de kapitelen zijn gewijzigd, het barokke hoofdaltaar is vervangen door een neogotisch exemplaar ...

De zichtbare natuurstenen elementen vertonen een sterk schadebeeld. De mortel waarmee de voegen werden opgevuld, vertonen een **zeer storende verdonkering**.

Er werd een **proefstaal** gezet: detaillering van de reiniging: de rechtse zone werd gereinigd met natriumbicarbonaat en ammoniumcarbonaat.

De **proefrestauratie** met silicaatverf geeft een bevredigend eindresultaat.

De best te verantwoorden restauratieoptie is om de gegroeide toestand te respecteren en om de restauratiecampagne en het meubilair uit de 19de eeuw te integreren in het totaalbeeld. Er wordt gestreefd naar een homogeen uitzicht zoals dat toen beoogd werd. Hierdoor wordt zowel de gotische, houten gewelfkap als de 17de- en 18de-eeuwse aankleding geherwaardeerd.

Proefrestauratie

Een proefrestauratie heeft meerdere doelen. Het is een manier om de verschillende technieken in realiteit te testen en te optimaliseren. Daarnaast levert ze technische, cijfermatige en financiële gegevens om het restauratiedossier en het budget te verfijnen.

Er werd onderzocht of de natuursteen opnieuw gekalkt kon worden. Bij het ontpleisteren van de kerk in de 19de eeuw werd echter zo drastisch gewerkt dat het bakstenen en natuurstenen metselwerk op meerdere plaatsen dieper kwam te liggen. Nadien werd er op de gedecapeerde ondergrond zeer dik en strak gepleisterd. De proefrestauratie toonde aan dat de overgang van een uiterst dunne kalkpleister op natuursteen naar de dikke, gladde pleisterlaag van de late 19de eeuw, een ongewenst eindresultaat gaf.

Ook werd er een **proefstaal** gezet, waarbij de zichtbare natuurstenen elementen werden behouden en gereinigd. De aansluitende cementvoegen vertonen echter een **zeer storende verdonkering**. Zij zullen op kleur worden gebracht. Daartoe werden diverse **proefrestauraties** uitgevoerd tot een bevredigend eindresultaat bereikt werd.

Interieurrestauratie

De meest ideale restauratietechniek bestond erin de natuurstenen elementen te reinigen en de storende voegen op kleur te brengen. Deze techniek zal ook worden toegepast op de 19de-eeuwse kapitelen, de raamomlijstingen, de druiplijsten ... Als afwerking wordt gestreefd naar het nu nog zichtbare beeld van de **vieringpijlers** na de 19de-eeuwse restauratiefase.

De muren en gewelven krijgen een zandsteenachtige, beige kleur, die aansluit bij de natuursteen en bij de oudste afwerkingslagen op de natuursteen. De sobere, homogene kleurstelling op de natuursteen en op de bepleisterde delen, sluit aan bij het originele aspect van deze parochiekerk. Het gotische gewelf en het waardevolle 17de- en 18de-eeuwse meubilair zullen hierdoor meer tot hun recht komen. De houten gewelven en hun 19de-eeuwse polychromie worden behouden en gereinigd.

De **Sint-Antoniuskapel** en de **Sint-Jozefskapel** zijn pas later bij de kerk gevoegd en zijn ontsnapt aan de drastische restauratieve ingrepen doorheen de tijd. Dit maakt dat ze vandaag een apart verhaal vertellen in de restauratiegeschiedenis van de kerk.

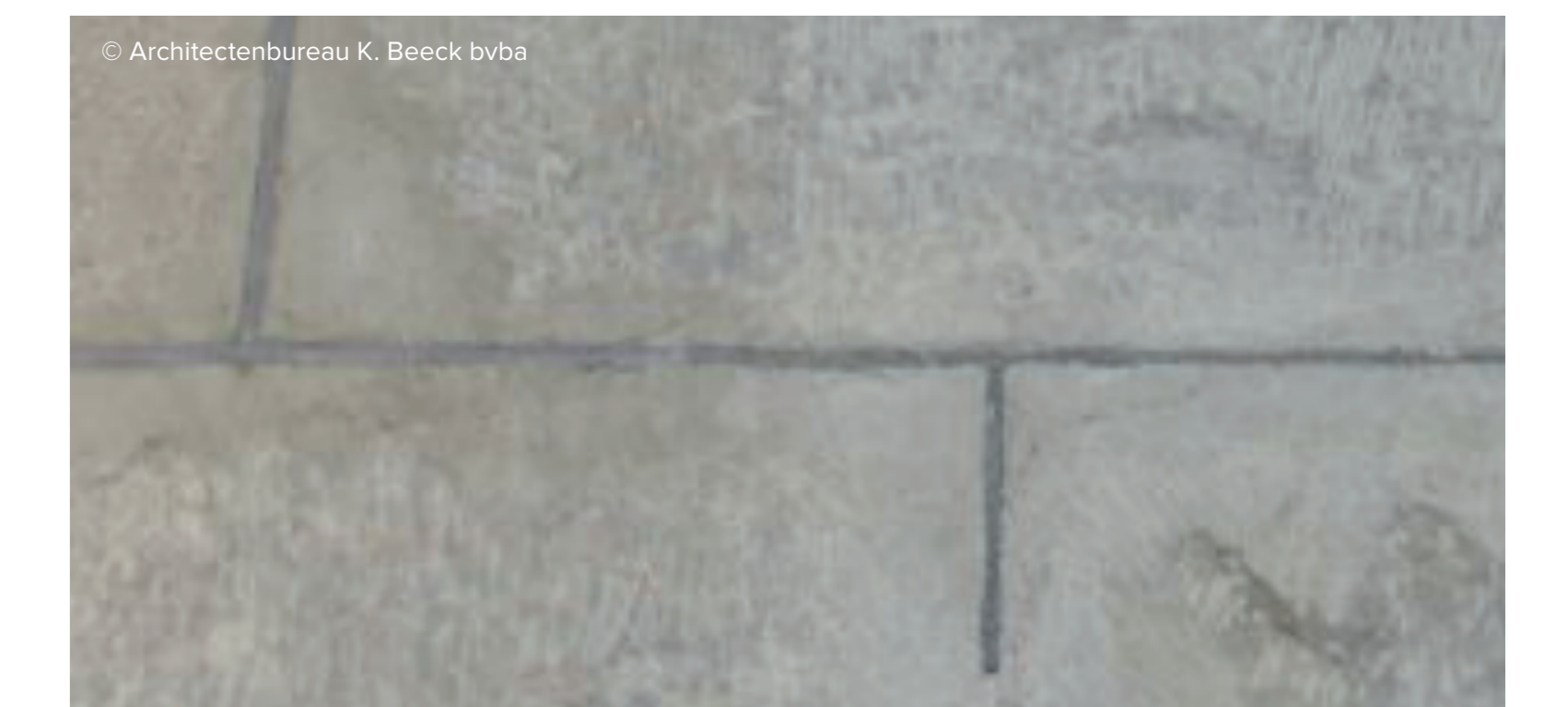
Deze ongedateerde interieurfoto van de Sint-Catharinakerk toont de centrale beuk, de **Sint-Antoniuskapel** en de **Sint-Jozefskapel**. Rechts de Sint-Antoniuskapel met een monochrome kleurstelling.

Op historische foto's heeft de **Sint-Antoniuskapel** een monochrome kleurstelling en zwarte sokkels. Tijdens het kleuronderzoek bleek dat er nog een oudere afwerking zit onder de zichtbare sjabloonschildering achter het altaar. We veronderstellen dat deze bruinbeige marmering overeenkomt met de oudste teruggevonden kleuren op het altaar zelf (oker, beige). De samenhang van beide kleurstellingen ondersteunt deze veronderstelling. Door de slechte staat van de afwerkingslagen en het homogene resultaat van de voorgaande afwerkingen, wordt de Sint-Antoniuskapel gerestaureerd naar de toestand uit 1866. Ze krijgt een beige marmering achter het altaar, gecombineerd met een monochroom witte afwerking voor de wanden en plafonds en zwarte sokkels voor de muren.

tekst Elfi Hermans, Architectenbureau K. Beeck bvba
redactie Sofie Stevens, dienst Monumentenzorg Mechelen

Een foto uit 1944 toont de **Sint-Antoniuskapel** met een monochrome kleurstelling en zwarte, doorlopende sokkels.

Detail van de **vieringpijler**. Links de detaillering voor de reiniging. Rechts de beoogde afwerking: de zichtbare natuursteen wordt gereinigd en ter hoogte van de zware voegen overschilderd met een dunne silicaatverf. Daarna wordt de verf ter hoogte van de voeg uitgeveegd tot de oorspronkelijke voeg. Dit geeft een monotone kleur en een fijne voeg.

De Sint-Jozefskapel vertoont een monochrome, grijsbeige afwerking. Naast het bijzonder waardevolle 17de-eeuwse altaar van Lucas Faydherbe is ook de aansluitende schaduwchildering behouden. Er werden **twee zwartschilderingen** teruggevonden onder een latere marmerschildering.

De kapel wordt gerestaureerd naar de 17de-eeuwse toestand: een effen witte afwerking voor wanden en plafonds, zwarte sokkels en een reconstructie van de zwartschildering rond het altaar.

De **twee schaduwchilderingen** aan weerszijden van het Sint-Jozefsaltaar.

